

PATRYCJA LEWANDOWSKA

ORCID 0009-0005-2576-1599

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

ANNA JAKONIUK-DIALLO

ORCID 0000-0003-3973-8160

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

POSTRZEGANIE OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ PRZEZ STUDENTÓW KIERUNKÓW POLITECHNICZNYCH

ABSTRACT. Lewandowska Patrycja, Jakoniuk-Diallo Anna, *Postrzeganie osób z niepełnosprawnością intelektualną przez studentów kierunków politechnicznych* [Perception of Individuals with Developmental Disabilities by Students of Technical Studies]. *Studia Edukacyjne* no. 68, 2023, Poznań 2023, pp. 63-72. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. Data przesłania tekstu: 22.02.2023. Data przyjęcia tekstu do druku: 23.05.2023. DOI: 10.14746/se.2023.68.5

The perception of a person with a disability is determined by qualities that are commonly desired in society. In this text, we have attempted to analyze to what extent the contemporary normalization paradigm, which assumes the necessity of treating every person with the dignity that belongs to them, while respecting their rights, translates into social perceptions of people with intellectual disabilities. For this we used a diagnostic survey, conducted among non-humanities (technical programs) students, i.e. young adults with theoretically less knowledge of psychology, sociology, or pedagogy, which could significantly affect what they think about people with intellectual disabilities. In the text, we also touched on social barriers, social tasks, and opportunities for people with intellectual disabilities.

Key words: social perception, developmental disability, stereotype

Wstęp

W otaczającej nas rzeczywistości o postrzeganiu innej osoby decydują te spośród jej przymiotów, które bywają powszechnie pożądane. Im więcej

zatem ktoś posiada takich, upragnionych przez innych, cech, tym wyższa może okazać się jego pozycja społeczna. O miejscu, jakie w danej zbiorowości zajmuje jednostka decyduje z pewnością jeden z takich atrybutów. Jest nim sprawność, rozumiana w jak najszerszym tego słowa znaczeniu. W tym kontekście, osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają mniejsze szanse, by zaistnieć w świadomości społecznej jako atrakcyjne czy pełnowartościowe. Z powodu nieodpowiedniego postrzegania, a w konsekwencji traktowania ich przez środowisko, same niejednokrotnie wycofują się z udziału w życiu społecznym (Ostrowska, 2015). Chociażby z tego względu, postrzeganie osób z niepełnosprawnością wydaje się zagadnieniem wciąż aktualnym i niezwykle istotnym, nie tylko na gruncie pedagogiki specjalnej, psychologii społecznej, czy antropologii kulturowej, lecz w życiu codziennym każdego z nas.

Warto w tym miejscu podkreślić, iż zmiany następujące od pewnego czasu w podejściu do sfery ograniczeń, związanych z niepełnosprawnością intelektualną, wpływają na nowe tendencje w postrzeganiu osób dotkniętych tego typu niepełnosprawnością. Podejście aktywizujące zwiększa, przynajmniej teoretycznie, wsparcie udzielane tej grupie w zakresie usamodzielniania się (Rymsza, 2013). Stwarza tym samym pewną możliwość do zmiany oceny osób z niepełnosprawnością intelektualną, jako bardziej zdolnych do niezależnego życia, mających prawo do pracy, wchodzenia w związki intymne, czy zakładania rodziny (Gąciarz, 2014). W niniejszym tekście podjęliśmy próbę analizy tego, na ile współczesny paradygmat normalizacyjny, zakładający konieczność traktowania każdej osoby z przynależną jej godnością, przy respektowaniu przysługujących jej praw, przekłada się na społeczne postrzeganie osób z niepełnosprawnością intelektualną. Posłużył nam do tego sondaż diagnostyczny, przeprowadzony wśród studentów kierunków niehumanistycznych (politechnicznych), a więc młodych dorosłych o teoretycznie mniejszym zasobie wiedzy z dziedziny psychologii, socjologii, czy pedagogiki, która w istotny sposób mogłaby rzutować na to, co sądzą o osobach z niepełnosprawnością intelektualną.

Postrzeganie niepełnosprawności intelektualnej a zmiany w zakresie stosowanej terminologii

Na przestrzeni lat niepełnosprawność intelektualna określana była takimi terminami, jak: niedorozwój umysłowy, oligofrenia, upośledzenie umysłowe. Dochodzenie do terminu niepełnosprawność intelektualna okazało się długotrwałym procesem. Jednakże, sam proces formowania się definicji nie zachodzi jedynie po to, aby dokładnie nazwać dane zjawisko. Terminy, jakich

używamy w definicjach, zapisują się trwale w ludzkich umysłach, a już z pewnością wchodzą do słownika osób z daną niepełnosprawnością czy chorobą, członków ich rodzin, a także specjalistów. I. Lukasson i A. Reeve zauważyli, że poprawnie sformułowana definicja określa konkretne granice definiowanego przedmiotu, a słowa wyjaśniające termin, jakie są w niej użyte, powinny być proste i nieskomplikowane (Domagała-Zyśk, 2004). Definicja odnosząca się do zaburzenia, którym dotknięte są jakieś osoby, powinna „przyczyniać się do pozytywnego obrazu tych osób” (Mental Retardation, 2003). Należy więc zauważyć, że wybór określenia dotyczącego danej osoby oznacza przyjęcie go zarówno za podstawę dla rozważań teoretycznych, jak i działań praktycznych do niej się odnoszących. Termin „niepełnosprawność intelektualna” służy więc nie tylko określeniu osoby nią dotkniętej, lecz determinuje niejako jej postrzeganie, a także pomaga w wyznaczaniu celów pracy terapeutycznej, rehabilitacyjnej, czy edukacyjnej. Operowanie definicją niepełnosprawność intelektualna i mówienie o osobie nią dotkniętej, jako osobie z niepełnosprawnością intelektualną, samo w sobie może stanowić formę wsparcia społecznego w sytuacji, kiedy najpierw zauważamy osobę ze wszystkimi jej prawami i podobieństwem do innych, a dopiero potem pewne ograniczenia współwystępujące „z” tą osobą. Wsparcie, rozumiane w ten sposób, zwiększa możliwość zmotywowania samej osoby z niepełnosprawnością do walki o zaspokojenie własnych potrzeb, realizację swoich praw, w tym również tych o charakterze społecznym (Licitra-Kleckler, Waas, 1993).

Funkcjonowanie społeczne osób z niepełnosprawnością intelektualną

Wyznacznikiem funkcjonowania społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną jest pełnienie przez nie ról społecznych. Niewypełnianie bądź niepodejmowanie takich ról, z jednej strony wskazuje na zaburzenie procesu socjalizacji i świadczy o trudnościach w zakresie przystosowania społecznego, z drugiej – może wywoływać krytykę ze strony otoczenia. Niemożność wywiązania się przez osobę z niepełnosprawnością intelektualną ze społecznych zadań oraz presja kładziona na ich realizację, mogą stać się przyczyną niskiego poziomu aspiracji i nieadekwatnej samooceny, co w konsekwencji może prowadzić do zaburzeń osobowości (Otrębski, 2001). Tymczasem, owo „niewywiązywanie się” nie zawsze wynika z rzeczywistych ograniczeń, a w równym stopniu może być wtórnym następstwem braku przyzwolenia społecznego na realizację pewnych potrzeb i wchodzenia w pewne role. Takie bariery społeczne są przecież odbiciem postrzegania osób z niepełnosprawnością przez pełnosprawnych.

Oczywiście, niektóre ograniczenia w zakresie funkcjonowania społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną wynikają z większych, niż u osób o prawidłowym rozwoju, trudności w zakresie opanowywania umiejętności społecznych i kontrolowania własnych zachowań (Otrębski, 1997). Odpowiedzią na tego typu ograniczenia może stać się jednak psychospołeczne wsparcie. Oddziaływaniem takim należy objąć nie tylko samą osobę, ale także jej środowisko, począwszy od rodziny, a skończywszy na placówkach edukacyjnych, czy miejscu pracy (Otrębski, 2001). W celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnością intelektualną warunków do nabywania kompetencji psychospołecznych, które w konsekwencji decydują o ich społecznym postrzeganiu, konieczne jest stymulowanie rozwoju ich samodzielności, autonomii i umiejętności komunikacyjnych oraz edukacja środowiska, w którym żyją wspomniane osoby, nie tylko na temat ich ograniczeń, ale także, a może przede wszystkim, potencjału. Możliwości środowiska w zakresie rozpoznania tego potencjału są bardzo zróżnicowane. Z tego względu, oferta edukacyjno-terapeutyczna powinna w maksymalnym stopniu skupiać się na tym obszarze interwencji (Głodkowska, 2017).

Rozwijaniu kompetencji psychospołecznych osób z niepełnosprawnością intelektualną powinna zawsze towarzyszyć refleksja, iż są one, nie tylko z racji rzeczywistych ograniczeń, ale właśnie tego, jak są postrzegane, grupą szczególnie narażoną na wykluczenie. Jego efektem staje się ograniczanie im możliwości uczestnictwa w różnych sferach życia społecznego, problemy w zakresie korzystania z podstawowych instytucji, które należą do sfery publicznej oraz rynkowej. E. Kossewska (2003) podkreśla, iż osoby z niepełnosprawnością są postrzegane oraz identyfikowane przez zbiorowość jako odmienne od pełnosprawnej części społeczeństwa. Nadal przeważa wizerunek osoby z niepełnosprawnością intelektualną jako bezbronnej, niesamodzielnej, niepotrafiącej zadbać o siebie, a więc wizerunek osoby określanej, jako „inna”, „gorsza”. Tego typu naruszenie standardu tak zwanej „normalności” może prowadzić do stygmatyzacji (Czykwin, 2007).

Postrzeganie społeczne a postawy względem osób z niepełnosprawnością intelektualną

Postawy osób pełnosprawnych względem osób z niepełnosprawnością intelektualną można najprościej podzielić na dwie kategorie: pozytywne (przejawiające się akceptacją) i negatywne (skutkujące unikaniem lub odrzuceniem) (Ostrowska, 2015). Owe postawy możemy scharakteryzować, uwzględniając podstawowe kryteria: ocenę osoby z niepełnosprawnością oraz nastawienie społeczne do tej osoby. Wymienione kryteria dają możliwość scharakteryzowania postaw pozytywnych, które wyróżniają się (Niedbalski, 2019):

- obiektywną oraz realną oceną wpływu danej dysfunkcji na psychikę i funkcjonowanie danego człowieka;
- pozytywnym nastawieniem poznawczym, w którym podmiotem zainteresowania nie jest niepełnosprawność a człowiek;
- znajomością potrzeb danego człowieka oraz poziomu ich zaspokojenia;
- społeczną akceptacją oraz innymi pozytywnymi postawami społecznymi.

W temacie tym swoje spostrzeżenia wyraziła A. Ostrowska (2015), która po przeprowadzonych badaniach stwierdziła, że stosunek, jaki ma społeczeństwo do osoby z niepełnosprawnością oraz dystansowanie się do niej zależy od rodzaju i stopnia niepełnosprawności. Badania CBOS (2017), które dotyczyły postrzegania osób z niepełnosprawnością w społeczeństwie, wskazały, że jedna czwarta osób badanych zna takie osoby z widzenia albo niezbyt dobrze, tylko jedna czwarta ma bądź miała takie osoby pośród swoich znajomych, a co trzecia osoba ma bądź miała osobę z niepełnosprawnością w rodzinie. Zapytano również badanych, jak postrzegają problemy osób z niepełnosprawnością. Najczęściej podawano trudności finansowe i niewystarczającą dostępność opieki zdrowotnej czy rehabilitacji. Do trudności rodzin osób z niepełnosprawnościami zaliczano przede wszystkim godzenie pracy zawodowej z opieką nad osobą z niepełnosprawnością.

W ciągu ostatnich dwóch dekad, jak podkreśla wspomniana autorka, zaobserwowano tendencję do zacierania się negatywnego stereotypu osoby z niepełnosprawnością, który podkreślał bierność, niezadowolenie z życia, słabość, czy też uzależnienie od innych. Wskazano również na zmniejszającą się stereotypizację, co wiąże się z dostępem osób z niepełnosprawnością do kultury, edukacji oraz zatrudnienia (Ostrowska, 2015).

Zdaniem R. Szarfenberga (2008), osoby z niepełnosprawnością intelektualną na skutek niewłaściwych postaw bliższego i dalszego otoczenia mogą mieć problemy z podmiotowością, wolnością wyboru, uprawnieniami, pracą, edukacją, dochodami, równouprawnieniem, wypoczynkiem, zabezpieczeniem na niepewną przyszłość oraz wizerunkiem społecznym. Brak relacji pomiędzy osobami z niepełnosprawnością intelektualną a osobami pełnosprawnymi wpływa na negatywne postawy społeczne, wynikające z panujących stereotypów (np. „osoba niepełnosprawna intelektualnie nie nadaje się do pracy”). Przejawem negatywnych postaw jest z kolei piętnowanie, odrzucanie oraz izolowanie osób z niepełnosprawnością intelektualną lub też okazywanie im litości, współczucia i nadopiekuńczości (Kolwicz, Radlińska, 2015). Niestety, następstwem takich negatywnych postaw stają się negatywne oczekiwania osób z niepełnosprawnością intelektualną wobec samych siebie, tak zwana autostygmatyzacja (Larkowa, 1970; Hulek, 1985).

Stosunek społeczeństwa do niepełnosprawności intelektualnej ma charakter swoistego problemu społecznego (Zakrzewska-Manterys, 2003). Zdaniem H. Blumera (2007), jest on tworzony w specyficznym kontekście, poprzez

daną grupę osób. Aby sytuacja tego typu miała miejsce, muszą pojawić się stosowne ku temu warunki. Na początku, aby wyłonić problem społeczny, musi on przykuwać uwagę publiczną. Po drugie, musi być legitymizowany, a dalej – zdefiniowany. Zestawienie cech negatywnych, jako charakterystyki niepełnosprawności intelektualnej, zostaje więc zaakceptowane oraz wciągnięte do obiegu poprzez wpływowe grupy społeczne, na przykład lekarzy bądź osoby dysponujące zasobami finansowymi (Zakrzewska-Manterys, 2003). Ponadto, pojęcie niepełnosprawności intelektualnej jest stworzone ze złożonych interakcji pomiędzy osobistymi oraz kontekstualnymi procesami tworzenia znaczeń, natomiast wiedza na temat tej niepełnosprawności jest konstruowana oraz dystrybuowana według procedur i mechanizmów posiadających charakter wiedzy społecznej. W świetle powyższego, niepełnosprawność jest niejako tworzona przez samo społeczeństwo, które działaniom oraz zachowaniom danych osób nadaje definicję upośledzonych czy niepełnosprawnych (Zakrzewska-Manterys, 2003). Użycie terminu osoba upośledzona lub niepełnosprawna intelektualnie nasuwa przypuszczenie, że cechy posiadane przez nią samą nie są istotne czy konieczne dla adekwatnego opisu osoby. Kluczową rolę zaczynają odgrywać wyróżniki spośród standardów „normalności” i niespełnienie kryteriów normalności. Bywa tak, że inne, bardzo charakterystyczne cechy, które stanowią pewną podstawę do wyodrębniania różniących się od siebie osób, wkłada się do tak zwanego „jednego worka”, zwracając uwagę jedynie na fakt niespełnienia społecznych kryteriów „bycia w normie” (Zakrzewska-Manterys, 2003). Należy mieć na uwadze, że zakres zjawisk uznawanych za normalne różni się w zależności od danego społeczeństwa. Przesądzają o tym czynniki: ekonomiczne, historyczne, ideologiczne, polityczne, czy religijne (Niedbalski, 2013). Zatem, pomimo występowania wyżej wymienionych różnic w podejściu do tego, co normą jest a co nią nie jest, pewne postawy, zachowania oraz cechy ludzi są w wielu społeczeństwach klasyfikowane jako niezgodne z panującymi wzorcami społecznymi. Kategoria tych zjawisk zawiera w sobie zwykle te, które związane są z zachowaniami osób z niepełnosprawnością intelektualną, w szczególności kiedy dana dysfunkcja jest widoczna (Erenc, 2008). Osoby, u których widać takie zachowania definiuje się zwykle mianem „wariatów”, „psychicznych”, „zaburzonych”, podkreślając istotę odmienności ich zachowań od ogólnie przyjętych standardów.

Tego typu potoczne myślenie często opiera się na skłonności do niekontrolowanych uogólnień. W ten negatywny, nacechowany lękiem, sposób stosunek do niepełnosprawności intelektualnej zostaje uogólniony na devaluację całej osoby, będąc jednocześnie nośnikiem jej negatywnej charakterystyki, która w swej istocie jest stygmatyzująca (Ostrowska, 1997). Tego typu uogólnienia zwykle nie mają poparcia w bezpośrednim doświadczeniu

posługujących się nimi ludzi, ponieważ osoby z niepełnosprawnością intelektualną w codziennym życiu nie spotyka się notorycznie. Jednak tego typu uogólnione postrzeganie: „jest silnie utrwalonym wyobrażeniem, powtarzaną z ust do ust tzw. zbiorową mądrością, krążącą w charakterze społecznej przestrogi, czyli po prostu społecznym stereotypem” (Erenc, 2008).

Zakres wyobrażeń wskazuje na znikomy oraz wybiórczy charakter powtarzanych ocen, które skrótowo o osobie z niepełnosprawnością intelektualną pozwalają myśleć, że w jej wypadku mamy do czynienia z osobą inną, niż „normalny” człowiek. Takie stwierdzenie sprawia, że informacje na temat osób z niepełnosprawnością intelektualną są zabarwione elementami emocjonalnymi: lękiem, strachem, emocjonalnym dystansem, wynikającym z poczucia obcości (Niedbalski, 2015).

Poruszone tym, w jaki sposób społeczne postrzeganie osób z niepełnosprawnością intelektualną może skutkować wtórnie ich unieważnianiem się, postanowiliśmy przeprowadzić sondaż społeczny wśród młodych dorosłych, studiujących kierunki politechniczne, a więc pozbawione przedmiotów, w centrum zainteresowań których znajduje się człowiek.

Wyniki sondażu

W badaniu sondażowym, którego głównym celem była analiza społecznego postrzegania osób z niepełnosprawnością intelektualną przez studentów kierunków politechnicznych wzięło udział 60 osób w wieku 23 lat.

Spośród badanych najczęściej jako przyczynę niepełnosprawności intelektualnej wskazało wady wrodzone – 26 osób, 10 osób za etiologię uznało przemoc, 10 osób – brak bodźców stymulujących rozwój, a 14 osób jako przyczynę niepełnosprawności intelektualnej podało używki, stosowane przez matkę podczas ciąży.

Na pytanie o źródła wiedzy studentów kierunków politechnicznych na temat osób z niepełnosprawnością intelektualną, najczęściej – 31 badanych wskazało Internet, 18 osób odpowiedziało, że czerpie ją od przyjaciół i znajomych, ponieważ wśród nich spotyka się z tym problemem. Tylko 14 osób wiedzę na temat niepełnosprawności intelektualnej czerpie od lekarzy, pedagogów i innych specjalistów. Nikt nie wskazał innych źródeł, jak na przykład książki.

Na pytanie dotyczące zachowania się podczas ewentualnego kontaktu z osobą z niepełnosprawnością intelektualną, najczęściej – 34 osoby stwierdziły, że ogarnia je współczucie, starają się pomóc osobie z niepełnosprawnością intelektualną, 16. studentów stwierdziło, że podczas kontaktu stara się zrozumieć osoby z niepełnosprawnością intelektualną, 15. badanych wskazało, że

ogarnia ich smutek i niepewność podczas kontaktu z osobą niepełnosprawną intelektualnie. Dwie osoby zadeklarowały unikanie kontaktu „z tego typu osobami”.

Interesujące wyniki dotyczyły odpowiedzi na pytanie: „Jak zachowałbyś/zachowałabyś się, gdyby osoba z niepełnosprawnością intelektualną poprosiła ciebie o pomoc (np. podczas zakupów w sklepie)?” 47 osób odpowiedziało, że pomogliby w takiej sytuacji tej osobie. Jednakże, 3 osoby spośród badanych odpowiedziały: „udałbym/udałabym, że nie słyszę prośby, ponieważ wolałbym/wolałabym uniknąć bliższego kontaktu z taką osobą”.

Kolejne pytanie: „Co myślisz o sytuacji, w której osoba z niepełnosprawnością intelektualną zachowuje się ‘niepoprawnie’ (np. łamie jakieś ogólnie przyjęte zasady)?” ukazało pewną dysproporcję odpowiedzi. Tylko 14 osób, spośród 60. badanych, potraktowałoby osobę z niepełnosprawnością intelektualną z większą wyrozumiałością. Większość z nich zadeklarowała konieczność zastosowania jakiejś formy kary, która miałaby na celu zapobieganie takim sytuacjom w przyszłości. Jeden badany zadeklarował, że nie zależy mu, aby być *fair* wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną, izolowałby ją w takim wypadku.

Badani studenci kierunków politechnicznych w większości zadeklarowali, iż pozytywnie postrzegają osoby z niepełnosprawnością intelektualną i ich sposób funkcjonowania społecznego. Deklaracja ta stoi jednak w sprzeczności z tym, że większość badanych – 49 osób odniosła się sceptycznie do związków intymnych wspomnianych osób i odmówiła im prawa do posiadania potomstwa, nawet adoptowanego. Badani studenci wykazali się jedynie podstawową, chociaż w odniesieniu do większości z nich ogólnie poprawną wiedzą na temat przyczyn niepełnosprawności intelektualnej. Brak zrozumienia dla specyfiki ograniczeń w zakresie kontroli zachowania u osób z niepełnosprawnością intelektualną skłonił większość badanych do braku okazywania wspomnianym osobom wyrozumiałości w przypadku łamania przez nie reguł współżycia społecznego.

Zakończenie

To, jak postrzegamy osoby z niepełnosprawnością intelektualną wpływa wtórnie na ich funkcjonowanie. Procesom tym towarzyszą z jednej strony przemiany społeczne, dotyczące postaw wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną, z drugiej zmiany systemowe związane są z wprowadzeniem nowych rozwiązań prawnych, zabezpieczających prawa tych osób. Pełne i równoprawne uczestnictwo osób z niepełnosprawnością intelektualną w życiu społecznym zależy w dużym stopniu od ich własnych umiejętności in-

terpersonalnych oraz edukowania społeczności, w której żyją na temat praw mniejszości. Naszym zadaniem, jako społeczeństwa, jest zapewnienie tej grupie osób warunków godnego, możliwie samodzielnego życia oraz czynnego uczestnictwa w szeroko rozumianym życiu społecznym. Działania normalizacyjne powinny mieć zatem na celu integrację społeczną, w tym edukacyjną wspomnianej grupy oraz poprawę warunków życia osób z niepełnosprawnością intelektualną i ich bliskich. Jest to swego rodzaju obowiązek moralny wobec wszystkich tych, którzy zrzędzeniem losu stali się mniej sprawni.

Zrealizowane przez nas i zaprezentowane w dużym skrócie badania pokazują jednak, że mamy sporo do zrobienia w obszarze społecznego postrzegania osób z niepełnosprawnością intelektualną. Możemy żywić nadzieję, że z pomocą w tym zakresie przyjdą nam kampanie społeczne oraz coraz częściej emitowane programy dokumentalne, urealnijające wizerunek osoby z niepełnosprawnością intelektualną.

Wkład autorów

Autorzy deklarują równy wkład w organizację badań i powstanie pracy.

REFERENCES

- Blumer, H. (2007). *Interakcjonizm symboliczny. Perspektywa i metoda*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos
- Czykwin, E. (2007). *Stygmat społeczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Czykwin, E. (2008). *Wstęp*. W: E. Czykwin, M. Rusaczyk (red.), „Gorsi inni” – badania. Białystok: Trans Humana
- Domagała-Zyśk, E. (2004). *Definicja niepełnosprawności intelektualnej formą społecznego wsparcia*. Nasze Forum – Kwartalnik Pedagogiczno-Terapeutyczny
- Erenc, J. (2008). *Bycie innym. Problem wykluczenia i izolacji ludzi niepełnosprawnych*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
- Gąciarz, B. (2014). *Integracja społeczna osób niepełnosprawnych jako wyzwanie dla nauki i praktyki społecznej. Wprowadzenie*, *Studia Socjologiczne*, 2
- Głodkowska, J. (2017). *Dydaktyka specjalna. Od systematyki do projektowania dydaktyki specjalistycznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Hulek, A. (1985). *Pedagogika rewalidacyjna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- Kolwitz, M., Radlińska, I. (2015). *Kształtowanie się współczesnego paradygmatu niepełnosprawności*. *Pomeranian Journal of Life Sciences*
- Kossewska, E. (2003). *Spoleczeństwo wobec osób niepełnosprawnych – postawy i ich determinanty*. *Studia Psychologica* I
- Larkowa, H. (1970). *Postawy otoczenia wobec osób niepełnosprawnych*. Warszawa: PZWL
- Licitra-Kleckler, D.M., Waas, G.A. (1993). *Perceived social support among high-stress adolescents. The role of peers and family*. *Journal of Adolescent Research*
- Mental Retardation. *Definition, Classification and System of Supports* (2002). New York: American Association on Mental Retardation [wyd. 10]
- Niedbalski, J. (2013). *Żyć i pracować w domu pomocy społecznej. Socjologiczne studium interakcji personelu z upośledzonymi umysłowo podopiecznymi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
- Niedbalski, J. (2019). *Niepełnosprawność i osoby z niepełnosprawnością. Od pasywności i wykluczenia do aktywności życiowej i integracji społecznej*. Łódź: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk
- Ostrowska, A. (1997). *Postawy społeczeństwa polskiego w stosunku do osób niepełnosprawnych*. W: E. Zakrzewska-Manterys, A. Gustavsson (red.), *Upośledzenie w społecznym zwierciadle*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak
- Ostrowska, A. (2015). *Niepełnosprawni w społeczeństwie 1993-2013*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk
- Otrębski, W. (1997). *Szansa na społeczną akceptację*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL
- Otrębski, W. (2001). *Osoby z upośledzeniem umysłowym w sytuacji pracy*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL
- Rymsza, M. (2013). *Aktywizacja w polityce społecznej. W stronę rekonstrukcji europejskich welfare states*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk
- Szarfenberg, R. (2008). *Pojęcie wykluczenia społecznego*. Warszawa: Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego
- Zakrzewska-Manterys, E. (2003). *Dziecko upośledzone – nieuchronność stereotypu*. W: A. Gustavsson, J. Tossebro, E. Zakrzewska-Manterys (red.), *Niepełnosprawność intelektualna a style życia. Perspektywy podmiotowe, wybory życiowe, systemy usług w Szwecji, Norwegii i w Polsce*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk
- Zakrzewska-Manterys, E., Gustavsson, A. (1997). *Upośledzenie w społecznym zwierciadle*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak